

épinglé-t-il l'importance de la grève de 1886 sur le ressenti des prolétaires wallons. Mais une approche plus critique peut prendre des formes différentes : on peut rejeter la Belgique non pas tant comme État mais bien comme incarnation du monde catholique. Il s'agit aussi d'interroger le sens de l'action : participer à des commémorations implique-t-il que les travailleurs soient *ipso facto* des patriotes ? Comment convient-il d'analyser certaines formes d'engagement ? On sait que le militantisme wallon – ou, en tout cas une forme de rejet du mouvement flamand – s'est développé dans certains centres urbains wallons et que les travailleurs n'hésitaient pas à entonner la *Marseillaise* plutôt que la *Brabançonne*. Mais s'agit-il de la *Marseillaise* en tant qu'hymne de la France ou plutôt de son identification comme un chant révolutionnaire ? Et peut-on pour autant parler de rejet de la Belgique ?

Si les balises chronologiques sont centrées sur les deux dernières décennies du 19e siècle, l'objectif du livre va au-delà puisqu'il s'agit de comprendre si les sentiments d'appartenance forgés dans la seconde moitié du 19e siècle vont à leur tour permettre de mieux appréhender les cadres de l'Europe d'après la Première Guerre mondiale où langue et ethnicité occuperont une place majeure. Or, dans sa conclusion, l'auteur nous montre que ce ne sont pas tant ces sentiments mais bien l'impact de la Grande Guerre et les politiques mises en œuvre durant celle-ci qui vont exercer un impact majeur sur l'évolution des sentiments d'appartenance et sur le rôle clé que langue et ethnicité y occuperont. Ce qui perturbe quelque peu le lecteur, c'est l'impasse que fait l'auteur sur le début du 20e siècle. On sait, dans le contexte belge, combien ces années vont être importantes, combien le mouvement wallon va associer sa volonté de réformer la Belgique avec sa dénonciation du poids du monde catholique (flamand). Le socialiste Jules Destrée est l'un des fers de lance de ce discours. Celui-ci impacte-t-il les masses ouvrières socialistes wallonnes ? En d'autres termes, ces années n'ont-elles pas aussi contribué à faire bouger les lignes en termes d'appartenance ? Quel est, par exemple, l'impact de titres tels « Au voleur ! La terreur cléricale en Flandre »

à la une du *Peuple* du 12 juin 1912 ou encore « Pour la Wallonie autonome » en première page du même journal une semaine plus tard. Les élections de 1912 et leur résultat décevant pour le POB n'ont-ils pas fait évoluer ces sentiments d'appartenance nationale ou, à tout le moins, envisager une Belgique différente dans ses structures ?

L'ouvrage est accompagné d'une abondante bibliographie. Un seul titre nous semble manquer à l'appel : l'ouvrage pionnier de Marcel Liebman consacré aux socialistes belges de 1885 à 1914 paru en 1979. Mais nous ne doutons pas qu'il s'agit d'un simple oubli. Bref, un ouvrage à lire pour tout qui s'intéresse tant à l'histoire de la Belgique qu'à celle du monde socialiste, mais aussi au phénomène du nationalisme tel que mis en œuvre par des pratiques étatiques ou perçu, appréhendé, ressenti dans les pratiques quotidiennes : une démarche scientifique trop peu mise en œuvre jusqu'ici.

Chantal Kesteloot

RUUD BRUIJNS

Liever revolutie dan oorlog!. De Internationale Socialistische Anti-Oorlogsliga (1931-1939)

Antwerpen, Vrijdag, 2018, 333 p.

Historicus Ruud Bruijns schreef de geschiedenis van de Internationale Socialistische Anti-Oorlogsliga (ISAOL 1931 – 1939), een organisatie die aanvankelijk in de schoot van de officiële socialistische partijen in Nederland en in België werkte. Ruud Bruijns maakte daarvoor gebruik van twee masterthesissen over de ISAOL en vulde deze aan met informatie uit nieuwe bronnen zoals de archieven van de Belgische Werkliedenpartij (BWP). Het is een voorbeeld van voortschrijdend historisch inzicht. Dit op zich is al een reden om het werk door te nemen, maar bovendien bevat het een intrigerend stuk geschiedenis.

De auteur wou de geschiedenis van Liga in Nederland en in België schrijven want tenslotte was het een internationale organisatie. Maar de analyse van de Liga-Nederland is beperkt en het is jammer dat de auteur niet dieper heeft uitgespit waarom de evolutie in beide landen verschillend was.

Intrigerend is wel de geschiedenis van de Liga België vooral dan door een opvallende ideologische mutatie die de organisatie onderging in die cruciale jaren 1930. De Liga ontpopte zich in 1931 uit de antimilitaristische beweging die nog sterk gedrenkt was in de *'Nooit Meer Oorlog'*-*'Het Gebroken Geweer'*-gedachte, als reminiscentie aan de Eerste Wereldoorlog. Deze gedachte enthousiasmeerde een ruim publiek, zodat de Liga snel uitgroeide tot een omvangrijke organisatie in de schoot van de socialistische beweging, zelfs met de ambitie een nieuwe pijler te worden naast de partij, de coöperatie, de ziekenfondsen en de syndicaten. Nieuwe jonge krachtige leiders, die later een vooraanstaande rol speelden in het sociale, politieke leven wisten de socialistische militanten te begeisteren. Vooral door toedoen van figuren zoals Maurits Naessens en Paul Henri Spaak nam de organisatie paramilitaire vormen aan, en surfte deze mee op de vormcultuur, identiek aan de vlag- en wimpelsymboliek tot en met het marcheren in gelid van de rechtse beweging die begin jaren 1930 het licht zag. Dit is meteen een andere intrigerende vaststelling: het antimilitarisme drukte zich uit in een vorm van militarisme. Het roept nieuwe vragen op zoals waarom zowel linkse als rechtse organisaties een gelijkaardige vormcultuur hanteerden. Bruijns beantwoordt deze vraag niet, maar volgt het spoor van de Liga die vervelde tot een militante, strak georganiseerde antifascistische beweging. De straat werd in 1933-34 letterlijk het strijdtoneel waar rechtse en ook linkse milities zoals de Liga het gevecht aangingen met de stok als wapen, marcherend achter het vaandel, in uniform met koppelriem. Geweld werd niet geschuwd. Colportage, propagandamanifestaties, massabijeenkomsten steeds onder leiding van een voorman waren gemeen goed, zowel links als rechts...

Dit veranderde toen de 'grote politiek'; de BWP, de linkse stoottroepen inlijfde in het Plan De Man (1933) en een flink deel van het jeugdig kader werd opgenomen in de logistieke organisatie van de Planactie. De achterblijvende harde kern met onder meer Frans Liebaers, (vader van de latere hofmaarschalk Herman Liebaers) kreeg ruimte om

een andere ideologische koers te varen. Deze was kritisch tegenover het verleden en de sociaaldemocratie, die alsmaar meer bereid was tot het compromis van de deelname aan de macht. De halfslachtige houding van de socialistische partij ten aanzien van internationale brandhaarden, waar de rechtse beweging in Europa haar kracht toonde zoals de doorbraak van de nazi's in Duitsland, de Abessinië-kwestie en de Spaanse Burgeroorlog, dreef de Liga alsmaar verder weg van de sociaaldemocratische beweging om uiteindelijk op ramkoers te komen met de leiding van de BWP en de vakbond. De Liga werd een luis in de pels en verbannen uit de officiële socialistische beweging. Daardoor ontstond een logistiek probleem en werd de Liga afgesneden van haar achterban.... Het varen van een autonome koers bleek praktisch niet haalbaar. De leiding koos voor een meer linkse, 'zuivere' koers, maar wist te weerstaan aan de verleiding van de communistische en trotskistische tendensen, die in die periode opgang maakten. Het slagwoord 'revolutie' werd sloganesk verkondigd, eveneens in een vorm van ideologisch purisme dat stalinistisch, noch trotskistisch was.

De Liga gleed alsmaar meer af naar het revolutionaire discours van het links-socialisme en isoleerde zich verder in de sociaaldemocratische beweging. Naarmate de oorlogsdreiging reëler werd, en er meer en meer aanduidingen waren dat er een internationaal conflict aan het broeden was, nam de Liga radicalere standpunten in, die haar nog meer marginaliseerden. Enkele maanden voor de Tweede Wereldoorlog – in 1939 – was de Liga herleid tot een groupuscule rond een militant pacifisme dat nog weinig kon begeisteren.

Met op het einde, in december 1939, die vreemde (anti?)climax wanneer *'les extrêmes se touchent'*: de 'pure' Liga-leider Liebaers die samen met de communist War Van Overstraeten contact zou gezocht hebben met de Verdinaso-leider Joris van Severen. Waarom, wat wou men bereiken, heeft het plaatsgevonden? De auteur geeft geen antwoord.

Het boek is ingedeeld in een aantal thematische hoofdstukken, waarin het chronologisch verloop

telkens wordt geschetst. Daardoor konden de thema's mooi uitgediept worden, maar werd het algemeen chronologisch verloop en vooral de interacties tussen de thema's minder belicht. Ook de geschiedenis van de Liga-Nederland, die zeker niet dezelfde ideologische evolutie als Liga-België heeft gekend, verwatert daardoor.

Maar zoals elk goed onderzoek levert ook dit boek een reeks van nieuwe onderzoeksvragen. Het zou boeiend zijn na te gaan in welke mate vooral Liga-België een leerschool was voor tal van kaderleden in de socialistische beweging, en hoe deze doorwerkte na de Tweede Wereldoorlog. Meerdere Liga-leiders werden immers opgenomen in het socialistische-establishment.

Een index, toch een praktisch instrument, ontbreekt en de vermelding van de noten per hoofdstuk is ronduit vervelend.

In elk geval vult dit leesbaar en goed gedocumenteerd boek een belangrijke lacune aan in de historiografie die veel aandacht heeft besteed aan de rechtse beweging maar minder aan het linkse militantisme in de jaren 1930. En dit is minstens even intrigerend.

Raphaël Van Lerberge

HERMAN VAN RENS, ANNELIES WILMS
Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945.

Hilversum, Verloren, 2020, 352 p.

Met "Tussenstation Cosel" brengen Herman van Rens en Annelies Wilms een erg onbekend gebleven aspect van de deportatie van Joodse mannen uit België, Frankrijk en Nederland onder de aandacht. Dit is het eerste wetenschappelijke werk dat aan dat onderwerp gewijd wordt. In het gehele beeld van de Holocaust is de selectie van Joodse mannen uit deze drie landen in het station Cosel, gelegen op 80 kilometer ten westen van Auschwitz, misschien niet numeriek groot – het gaat over ongeveer 9.600 mannen en jongens, het merendeel tussen de 15 en 50 jaar oud –, maar voor de landen van herkomst gaat het over ruim 3%,

ruim 4% en bijna 7% van de slachtoffers uit respectievelijk Nederland, België en Frankrijk.

Van Rens en Wilms verrichtten grondig onderzoek in primaire bronnen op diverse locaties, secundaire literatuur, mémoires en getuigenissen van overlevenden. Meer nazi of andere officiële bronnen of meer getuigen uit België of Frankrijk had nog gekund, maar het is best een lijvig bronnencorpus. Het onderzoek ter plaatse resulteerde bovendien in veel foto's die het geheel niet alleen illustreren, maar ook verder documenteren, aangevuld met handige geografische kaarten. Samen doorgonden ze de complexe geschiedenis van de vele werkcampen en relocaties van de er tewerkgestelde dwangarbeiders. Ze beschrijven trajecten, plaatsen, omstandigheden, geven een stevig gedocumenteerd overzicht van namen, data, cijfers en locaties. Deze methodologie leidde tot een heus naslagwerk, dat niet alleen de onderzoeksvraag naar de basisinformatie over het lot van de in Cosel uit de trein gehaalde mannen beantwoordt, maar tevens als referentie zal gebruikt worden voor verder onderzoek. Een page turner of vlotte literatuur is het boek door de vele namen en feiten niet geworden. De vele details brengen daarentegen wel dingen aan het licht die blijven hangen, denken we bijvoorbeeld aan de passage waarin beschreven wordt hoe de gevangenen het Hatikwa zongen in het kamp, of de Nederlandse Joden 'Piet Hein, zijn naam is klein' aanhieven of op Koningsdag op 31 augustus 1943 het Wilhelmus zongen in het kamp van Ottmuth. De auteurs putten dankbaar uit de getuigenissen (mémoires/interviews) van overlevenden. Zo lees je hoe een Franse Jood Descartes omvormde tot "J'ai pain, donc je suis". Of dat de broer van Mordechai Anielewicz, één van de leiders van de opstand van het getto van Warschau, ook in het kamp Blechhammer terecht kwam. Maar ook hoe datzelfde kamp tussen 7 juli en 26 december 1944 tot 16 keer gebombardeerd werd door de Amerikanen en de Britten, in de hoop zo de bedrijven uit te schakelen.

Andere details ontsnappen hen dan weer en om die correct te hebben was een leescomité zinnig geweest. Onderzoekers over de Belgische casus